

Osmanlı Dönemi Nukûllü Fetvâ Mecmuaları

Emine Arslan*

The fatwas given by şeyhülislams in Ottoman period were usually collected and gathered together by fatwa emînis and müsevvids. Because şeyhülislams did not have to cite their resources in their fatwas, the evidence not found in the actual fatwas were recorded in the line of fatwas, edges of the pages again by other people while their phrases in the books of fiqh and fatwa were protected. Those who made this study were most of the times the fatwa emînis whose contributions to the preparation of fatwas were great. It is also observed in this literature that once nuqul is created for a fatwa collections, then not recording any more fatwas, the works including only nuquls were produced. We will present information about the making period of fatwa collections including nuqul and the characteristics of their nuquls on the basis of the four fatwa collections accredited by the Fatwahane (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, *Behcetü'l-fetâvâ ve Netîcetü'l-fetâvâ*) Later on, we will point out what the works regarded as estimable in the field of fiqh in this period were, taking as point of departure the resources most frequently used in nuquls of these works on the basis of subjects related to family.

Keywords: Fetvâ, Fetvâ mecmuası, Nukûl, Fetâvâ-yı Ali Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, Behcetü'l-fetâvâ, Netîcetü'l-fetâvâ

Nukûllü Fetvâ Mecmuaları Nasıl Oluşmuştur? / Fetvâhâne Tarafından Muteber Kabul Edilen Dört Fetvâ Mecmuası ve Nukûlleri / FETÂVÂ-YI ALİ EFENDİ / Sıf Nukûlden Oluşan Fetâvâ-yı Ali Efendi Mecmuaları / Fetâvâ-yı Ali Efendi Nukûlünün Özellikleri / FETÂVÂ-YI FEYZİYYE Fetâvâ-yı Feyziyye'nin Nukûlünün Özellikleri / BEHCETÜ'L-FETÂVÂ / Sıf Nukûlden Oluşan Behcetü'l-fetâvâ Mecmuaları / Behcetü'l-fetâvâ'nın Nukûlünün Özellikleri / NETİCETÜ'L-FETÂVÂ / Sıf Nukûlden Oluşan Netîcetü'l-fetâvâ Mecmuaları / Netîcetü'l-fetâvâ'nın Nukûlünün Özellikleri / Mezkûr Dört Fetvâ Mecmuasında Kullanılan Kaynakların Değerlendirilmesi

Müslüman bir bireyin doğumundan, evlenmesine, anne-baba olmasından, ölüme kadar yapmış olduğu her eylemi fikhî açıdan bir anlam ifade etmektedir. Bu sebeple insanın kendi yükümlülüklerini ve haklarını en temel yönleriyle bilerek hayatını idame ettirmesi gerekir. Ancak kişi kimi zaman kendi bilgisiyle çözemeyeceği bazı meselelerle karşılaşabilir. Böyle durumlarda bu sahada uzmanlaşmış din âlimlerine durumunu sarâhaten aktarır ve verilen cevaba/fetvâya göre de fiillerini düzenler. Bu meseleler kişilerin günlük hayatta karşılaştığı nispeten basit düzeyde sorunlar olabileceği gibi devlet idaresine, ya da devletlerarası ilişkilere yönelik, belki tüm toplumu etkileyecek önemde ciddi konular da olabilir. Her hâlükârda güvenilir bir kişi ya da bu kişinin şahsında bir kurum ihtiyaca karşılık verecek bilgiyi üretmek

* İstanbul Müftülüğü Merkez Vaizi.

durumundadır. Bu merciin genel olarak bütün toplumlarda şu veya bu şekilde bulunduğu gözlemlenmektedir.

Osmanlı Devleti'nde fetvâ verme vazîfesi medrese müderrisleri, müftüler ve merkezde bulunan şeyhülislamlar tarafından ifa edilmekteydi. Şeyhülislamın verdiği fetvalar dinî geçerlilik bakımından diğerlerinden farklı olmadığı halde bütün müftülerin, müderrislerin ve kadıların da en üst makamı olması hasebiyle *teâmül açısından* itibarı daha fazladır. Bunda şeyhülislamın verdiği fetvaların hazırlanması aşamasında Meşihat makamındaki müsevvid, baş müsevvid ve fetvâ emîni gibi ilmî düzeyi yüksek kişilerin görev almasının da payı büyük olmalıdır. Zira müsevvidler müsteftâ (fetvâ isteyen) tarafından soru sorulduğunda onu, cevabı en az kelimeyle verilebilecek forma getirip, fıkıh kitaplarındaki *müftâ bih*¹ görüşlere binaen muhtemel cevabı da fetva emîninin kontrolüne sunmaktaydılar. Fetvâ emîni önerilen cevabı tetkik ettikten sonra fetvâ sûreti mübeyyiz tarafından temize çekilerek şeyhülislama arz edilirdi. Şeyhülislamın kendisine arz edilen fetva sûretini uygun bulup imzalaması durumunda fetvâ müvezzîler tarafından müsteftâya ulaştırılırdı. Şeyhülislamın cevabı uygun görmemesi halinde ise fetva sûreti fetvâ emînine geri gönderilirdi. İhtilaf durumunda fetvâ sorumluluk sahibi olan şeyhülislamın görüşüne göre verilirdi.² Tüm bu sürecin, verilen fetvanın mezhep kurallarına uygunluğuna dair şüpheleri izale ettiği söylenebilir.

Bazı şeyhülislamların ve temâyüz etmiş âlimlerin mezhep geleneği içinde mu-teber kabul edilen kitap ve erken dönem fetvâ mecmualarına istinaden vermiş oldukları fetvâlar bir zaman sonra kendileri de fetvâlara dayanak haline gelmişlerdir. Elbette bunun için öncelikle fetvaların bir araya getirilip, fıkıh kitaplarının sistematığıne göre tertip edilmeleri gerekmiştir.

Şeyhülislamlara ait fetvâ mecmuaları pek çok açıdan önemli bilgiler ihtiva etmektedirler. Bu mecmualar sayesinde fetvâların verildiği şeyhülislam dönemindeki fıkıh düşüncesinin umûmî manzarası, siyasal ve sosyal hadiselerde şeyhülislamlığın işlevinin niteliği, halkın dinle, hukukla ve dolayısıyla Meşihat makamıyla kurduğu ilişkinin boyutu, hangi türden meselelerin yüzyıllar boyunca sürekli sorulmakta olduğu ve bu meselelere şeyhülislamların verdikleri cevaplar da seleflerine mutabık kalıp kalmadıkları, sosyal ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak ilk defa gündeme gelen meselelerin neler olduğu vb. bilgiler elde edilebilir.

Nukûllü Fetvâ Mecmuaları Nasıl Oluşmuştur?

Nukûl, naklin çoğulu olup alıntı, kaynak anlamına gelmektedir. Alanında otorite kabul edilen kişilerin görüşlerinin söz konusu meselede zikredilen görüşün doğruluğuna delil olmak üzere kullanılması ilk zamanlardan itibaren uygulanan bir

1 Müftâ bih; kendisine dayanılarak fetvâ verilen şer'î hükme veya bir hadise hakkında ortaya konulan çeşitli görüşlerden fetvâ için tercih edilene denir. (Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VIII, 204.

2 Berki, Ali Himmet, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İftâ Makamı", *Diyanet Dergisi*, IX, Kasım-Aralık, 1970, 102-103. sayı, s. 424-425.

yöntemdir.³ XVI. yüzyılda, kadıların Hanefî mezhebinde sahih olan görüşe göre hüküm vermeleri kanunla umumi prensip haline getirilmiş ve bu durum kadı beratlarında belirtilmiştir. Kenar müftüleri denilen vilayet, sancak ve kaza müftüleri ise fetvâlarına nukûl yazmakla görevli idiler.⁴ Böylece verdikleri fetvâların muteber olup olmadığı anlaşılabilmekteydi. Bu durum III. Murad'ın Balıkesir Mahkemesi siciline kaydedilen bir fermandan da anlaşılmaktadır. Ferman, 1002 Zilkadesi başında (1594 Temmuz) bu kasabanın kadısına ve orada müftülük ve müderrislik yapan âlime gönderilmiştir. Bu fermana göre, yerel müftülerin fetvâlarında delillerini zikretmeleri gerekmektedir. Böylece halk, fetvâların muteber fıkıh kitaplarına uygun olduğuna itimat ederek vakalarında başka bir merciye başvurma ihtiyacı hissetmezler. Hâlihazırdaki müftü ise herhangi bir hukuki yetkeye yollamada bulunmaksızın, yalnızca olur veya olmaz şeklinde cevaplar vermektedir. Bu sebeple kadılar bu müftünün fetvâlarını kabul etmede tereddüde düşmüşler, mezkûr kasaba ve komşu kasaba müslümanları arasında bu durum büyük sıkıntıya sebebiyet vermiştir. Sultan, fermanında evvelki usule dönülmesini ve fetvâlarda delil zikredilmesini emretmektedir.⁵

Şeyhülislam Bostanzâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1006/1598) konuyla ilgili verdiği iki fetvâ da XVI. yüzyıl sonlarında kenar müftüleri için nukûl yazma zorunluluğunun mevcut olduğunu göstermektedir.⁶ Buna mukabil Osmanlı şeyhülislamı, sultanın veya yüksek bir görevlinin sorusuna cevap teşkil eden kamu hukuku alanındaki bazı fetvâlar istisna tutulursa, fetvâlarında umumiyetle herhangi bir hukuki otorite zikretmemişlerdir. Fetvâlarında Kur'ân-ı Kerîm'den, hadîs-i şerîflerden iktibaslar yapmaları ya da sahabe uygulamalarına başvurmaları da bu türden fetvâlar haricinde çok nadirdir.

Bilhassa uzun zaman fetvâ makamında kalıp, çok sayıda fetva veren, verdikleri fetvâlar da ulema nezdinde itibar gören şeyhülislamların nadiren kendileri, çoğunlukla da başkaları (ekseriyetle kendi fetvâ emînleri veya öğrencileri) tarafından fetvâları bir araya getirilip, geleneksel fıkıh *bab* ve *fasıl* başlıklarına göre tertip edilmişlerdir. Böylece hükmü istenen konulardaki fetvâlara kolaylıkla ulaşılabilmıştır. Ancak sadece fetvâların derlenmesiyle, murat edilen fayda tam olarak elde edilememekteydi. Zira şeyhülislam her ne kadar fetvâ dairesinde bulunan görevlilerin muteber fıkıh kitaplarını araştırarak ulaştıkları sonuca göre fetvâlarını verseler de, cevapladıkları fetvâlarda bir kaynak göstermedikleri için efkâr-ı umumiye bu

3 Tek bir fikhî konudaki görüşlerin bir araya getirildiği risalelerin isminde "Nukûl" ibaresinin kullanıldığı görüldüğü gibi, telif edenin ilgi alanına giren fakat birbiriyle alakası olmayan konularda, çeşitli kitaplardan alıntıların bir araya getirildiği küçük risalelere de "Nukûl min kütübî's-şettâ" gibi isimler verilmiştir. (Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa nr. 1622/1'de *en-Nukûlü'l-bedîa fi damâni'l-vedî'a* adıyla kayıtlı olan 11 varaklık risale tek bir konudaki görüşleri ihtiva ederken, aynı kütüphane ve bölümde nr. 1599/1'de yer alan *Nukûl min kütübî's-şettâ* adıyla kaydedilen eserin ilk 12 varagında ise farklı konulardan nakiller yazılmıştır.)

4 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-beyân fi Kavânin-i Âl-i Osmân*, Haz. Dr. Sevim İlgürel, Ankara, 1998, s. 200.

5 Heyd, Uriel, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri (III Levha İle Birlikte)", çev. Fethi Gedikli, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler* içinde, Tercüme ve derleme: Ferhat Koca, Ankara 2002, s. 80-81.

6 Özen, Şükrü, "Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Hukuk Tarihi*, III, sayı 5, 2005, s. 341.

delillerden haberdar olamamaktaydı. Mürettep fetvâ mecmuaları istinsah edilip çoğaltıldıkça, gerek müstensihler, gerekse onları kullanan kişiler tarafından fıkıh kitaplarından kaynaklar çıkarılmış ve bazı fetvâların kenarlarına kaydedilmiştir. Ancak çıkarılan nakillerin ait oldukları fetvâların hizasına yazılmaması, delilin fetvânın hükümüne münasip olmaması, kaynak gösterilen metnin aslına sadık kalınmaması ve metnin ait olduğu kitabın künyesinin (*kitab-bab-fasıl* şeklinde) tam olarak verilmesi, kaynağını çıkarmak meşakkatli olduğu için çoğu fetvânın delilinin ortaya konulmamış olması⁷ gibi sebeplerle bu fetvâ kitaplarından yeterince istifade edilememekteydi. Bu sebeple fıkıh literatürüne vâkıf olan, fetvâ ilmine dair bilgi ve tecrübesi olan kişilerce -ki bunlar genellikle fetvâ emînleri veya müsevvidler olmaktadır- verilen fetvâların delilleri bilhassa “muteber”, “mütedâvil” kitaplardan “müftâ bih” olan görüşlerden seçilerek ortaya konulmuştur.

Şeyhülislamlara ait nukûllü fetvâ mecmualarının genel olarak dört neviden birine dahil olduklarını söyleyebiliriz.

Fetvâların yazılıp herhangi bir nakil çıkarma işleminin yapılmadığı ve eserin adında da nukûl ibaresinin bulunmadığı tür. Bu eserler salt derleme amacıyla yazılmışlardır. Ancak bu çeşit mecmualarda da eserin aslında nukûl bulunmamakla beraber istinsah edenler veya kullananlar tarafından bazı nakillerin sayfa kenarlarına kaydedildiğini görebilmekteyiz. *Behcetü'l-fetâvâ* gibi aslında nukûl bulunan fetva mecmualarının bazı nüshalarında ise müstensihler tarafından nakillerin yazılmayarak sadece soru ve cevapların kaydedildiğine şahit olmak da mümkündür.

Fetvânın aslının ana metin olarak, nakillerinin ise fetvânın hizasına sayfa kenarına yazıldığı tür. Bu mecmualarda kitap ismi genellikle “Fetâvâ-yı ... me'a'n-nukûl” şeklindedir.

Fetvânın aslının zikredilip arkasından da ana metin olarak naklin bulunduğu tür. Bu mecmuaların ikinci türden tek farkları, nakillerin bulunduğu yerdir. Eserlerin basımında bu tertip şekli muhtemelen karışıklığa mahal vermemesi, müracaatta kolaylık olması sebebiyle tercih edilmiştir. İsim yine genellikle “Fetâvâ-yı ... me'a'n-nukûl” şeklindedir.

Fetvâların zikredilmeyip sadece nakillerinin yer aldığı tür. Bu mecmualarda kitap ismi genellikle “Nukûlü Fetâvâ-yı ...” şeklindedir. Mezkûr mecmuaların teşkilinde, sahihliğinde ittifak edilmiş nüshaların esas alındığını söylemek mümkündür.

Aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağımız mecmuaların (*Fetâvâ-yı Ali Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, Behcetü'l-fetâvâ, Netîcetü'l-fetâvâ*) dışında başka şeyhülislamlara veya âlimlere ait fetvâların nakillerinin de soru ve cevaplarından ayrı olarak derlendiğini görmekteyiz. Meselâ Çeşmizâde Mehmed Hâlis'in (ö. 1297/1879) *Hulâsatü'l-ecvibe* adlı eserinde ele aldığı muteber fetvâ mecmualarından biri olan *Fetâvâ-yı Abdurrahim*, Şeyhülislam Menteşzâde Abdurrahim Efendi'nin (ö. 1128/1716) fetvâlarının toplandığı bir eserdir. Matbu mecmua 11.050 civarında fetvâ

7 Pek çok fetvâ mecmûasının ilk sayfalarının kenarlarında daha fazla nakil bulunmasına rağmen sonraki sayfalarda bu sayının çok azalması hatta hiç olmaması nakil çıkarma işinin devam ettirilmesi zor bir çalışma olduğuna işaret olarak algılanabilir.

içermektedir. Ancak bu mecmuada fetvâların mesnetlerinin gösterildiği nakiller bulunmamakta, sadece ilk cildin 95. sayfasına kadar olan kısımda sayfa kenarlarında bazı nakillere yer verilmektedir. Nukûlü bulunmayan fetvâlardan yeteri kadar faydalanılamadığı gerekçesiyle bu fetvâların kaynaklarını çıkarma çalışmasında bulunan iki kişi bulunmaktadır. Birincisi uzun yıllar fetvâ emînliği yapmış olan Gedizli Mehmed Efendi, diğeri de Katip Mustafa Said Efendi'dir.

Gedizli Mehmed Efendi (ö. 1253/1837) böyle bir eseri neden telif ettiğini mu-kaddime; "Katipliğim ve niyabetim esnasında, çoğunlukla mahkemelerde vukû bulan ve müftülerle ilgili meseleleri, onlara faydalı olabilmek için bir araya getirdim. Bu derlediğim mecmuaya *Feyzû'l-kerîm fi nukûli Fetâvâ Abdurrahim*⁸ diye isim verdim", şeklinde açıklamaktadır. Bu eserde fetvâların asılları bulunmamaktadır. Yani sadece nukûlü içeren mecmuaların bir örneğidir.⁹ Müellif hattı olan iki ciltlik İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi nüshası,¹⁰ Fetvâhâne'nin müsevvidler odasında müsevvidler tarafından kullanılmak şartıyla, fetvâ emînliği yaptığı sırada Gedizli Mehmed Efendi tarafından vakfedilmiştir.

Tayyip Okiç, Abdurrahim Efendi'nin fetvâlarının nakillerini çıkaranlar arasında. Kâtip Mustafa Said Efendi'nin de (ö. 1279/1862) olduğunu belirterek, iki cilt halindeki yazma nüshalarını bizzat kendisinin inceleme fırsatı bulduğunu ve Mustafa Said Efendi'nin fetvâların kaynaklarını araştırıp toplama yolunda çok büyük emek harcadığını ifade etmektedir.¹¹ Ancak bu nüshanın nerede olduğunu tespit edemediğimiz için sadece nukûlü mü yoksa fetvâlarla beraber nakilleri de içeren bir eser mi olduğu konusunda bir yorum yapamamaktayız.

En son görev olarak Rumeli Kazaskerliği yapan Müeyyedzâde'nin (ö. 922/1516) fetvâ mecmuasının da sadece nukûllü bir nüshası çıkarılmıştır. Şeyhülislam fetvâsı olmamasına rağmen, rağbet gören bir kitap olmasına binaen onu da burada anmakta yarar bulunmaktadır.¹²

Fetâvâ-yı Yahya Efendi Minkarizâde adlı eserde ise bazı fetvâların delilleri zikredilirken, bazılarında da söz konusu fetvânın kaynaklarına işaret edilmektedir. Yahya Efendi'nin (ö. 1088/1677) öğrencilerinden olup, daha sonra kendisi de şeyhülislamlık yapan Ataullah Mehmed Efendi (ö. 1127/1715) hocasının fetvâlarını içeren mecmuanın islanarak kullanılamaz hale gelmesinden uzun bir müddet sonra Minkârizâde'nin fetvâlarının bulunduğu başka bir mecmuaya ulaşınca cevapların kaynaklarını da gösteren ayrı bir eser kaleme almıştır. *Fetâvâ-yı Atâullah*

8 Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 498'de aynı adla bulunan nüshada fetvâlar da yer almaktadır.

9 D.İ.B. Ktp., Yz. D., nr. 3829, nr. 3878.

10 İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 142-143, c. I-II, 455+459 vr. , İstanbul, 3 Safer 1238/20.10.1822, mukabelesi 21 Recep 1238'de [3.4.1823] tamamlanmıştır.

11 M. Tayyip Okiç, "Antepli Fakih Mustafa Said Efendi", *İslam Düşüncesi Dergisi*, 1, 5. Sayı, İstanbul 1388/1968, s. 299-308.

12 Süleymaniye Ktp., Ayasofya nr.1594'de kayıtlı *Kitâbu Müeyyedzâde fi'l-fıkḥ* adlı eseriyle Denizli 153 numarada kayıtlı "*Fetâvâ-yı Müeyyedzâde*" adlı eserler nakilden ibarettir. (Şahin, Mustafa, "*İslam Hukukunda Fetva ve Osmanlı Dönemi Fetva Mecmuaları*", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2000, s. 62).

diye anılan bu eserde nukûlden önce Minkarizâde'nin fetvâları da yer almaktadır.¹³ Zekeriyâyâde Yahya Efendi'nin (ö. 1053/1643) fetvâlarının nukûlünü ise Bursevî Mehmed b. Abdulhalim (1092/1681) çıkarmış, sırf nukûlden oluşan bir mecmua da telif etmiştir.¹⁴ Yine bazı kütüphanelerde "*Nûru'l-fetâvâ*" adıyla kayıtlı olan mecmua, Mustafa b. eş-Şeyh Mehmed (ö. 1105-1694) tarafından, Bursevî Mehmed b. Abdulhalim'in, Zekeriyâyâde'nin *Fetâvâsına* çıkardığı nukûlü bab ve fasıllara ayırarak, başka bazı fetvâları da eklemek suretiyle telif ettiği eseridir.¹⁵

Fetvâhâne Tarafından Muteber Kabul Edilen Dört Fetvâ Mecmuası ve Nukûlleri

Çok sayıda şeyhülislam ve âlimin vermiş olduğu fetvâlar mecmua haline getirilmiş ve nüshaları çoğaltılmışsa da bazı şeyhülislam fetvâlarının derlendiği mecmuaların Fetvâhânece muteber kabul edildiğine dair bir kabul bulunmaktadır. Bu bilginin ilk olarak nerede geçtiğini bilemesek de Çeşmizâde Mehmed Hâlis, hazırladığı *Hulâsatü'l-ecvibe* adlı eserinin mukaddimesinde *Netice*, *Ali Efendi*, *Behce*, *Abdurrahim Efendi*, *İbn Nüceym* ve *Feyzullah Efendi*yi kasdettiğini belirtmektedir.¹⁶ Tarihî sıranın gözetilmediğini anladığımız bu kitaplar arasında, İbn Nüceym dışındaki bütün fetvâ mecmuaları Osmanlı şeyhülislamlarına aittir.

Fetvâhânece memurluk yapmış olan Ali Himmet Berki de "Mevcut fetvâ mecmualarından mülgâ Fetvâhâne ve İslam hukuku âlimlerince en muteber olan Fetâvâ-yı Erba'a mecmualarıdır ki şunlardır: *Ali Efendi*, *Behce*, *Fezziyye* ve *Netîcetü'l-fetâvâ*" demektedir.¹⁷ Söz konusu mecmuaların pek çok nüshasının Fetvâhânece bulunmasının, önemli bir kısmının müsevvidler ve fetvâ emînlerince istinsah edilmiş olmasının ve vakif kayıtlarında da bilhassa müsevvidler tarafından kullanılması ve Fetvâhâne dışına, hatta *tesvîdhâne* dışına çıkarılmaması şartının bulunması,¹⁸ ayrıca bu mecmualar üzerine pek çok çalışma yapılmış olması, bu görüşü desteklemektedir. Osmanlı döneminde basımı yapılmış olan şeyhülislamlara ait altı fetvâ mecmuasından dördü mezkûr mecmualardır. Diğer ikisi de *Fetâvâ-yı Abdurrahim* ve *Fetâvâ-yı Ankaravîdir*¹⁹.

Şeyhülislamın Meşihata geliş sıralarına göre bu mecmuaları derleyenler, kaynaklarını çıkaranlar ve farklı nüshaların taşıdığı özellikler hakkında ayrıntılı bilgi vermek söz konusu literatürün oluşmasında birden fazla kişinin emeğinin varlığını ortaya koymak ve Fetvâhânenin şeyhülislamı, fetvâ emîni ve müsevvidleriyle bu

13 Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 000663; Fatih nr. 2386; Yazma Bağışlar, nr. 003403-1.

14 Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, 1509, (ty), 370 vr.

15 Bu mecmuanın tertibî oldukça ilginçtir. Eser emanet malda kavlin kime ait olduğu konusyla başlamaktadır. (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1062, 1b)

16 Fetvâ Emîni Çeşmizâde Esad Efendizâde Mehmed Hâlis (ö.1297/1879), İstanbul: Bosnevî Hacı Muharrem Efendi Matbaası, 1289/1872, s. 2.

17 Berki, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İftâ Makamı", *Diyanet Dergisi*, IX, Kasım-Aralık, 1970, Sayı 102-103, s. 427.

18 Söz konusu mecmuaların nüshaları hakkında verdiğimiz bilgilerde bu tür kayıtlardan bahsedilecektir.

19 *Fetâvâ-yı Ankaravî* diğer mecmualar gibi soru cevap tekniğiyle hazırlanmadığı ve kaynaklarını zaten ihtiva ettiği için ayrıca nukûl çıkarılma ihtiyacı hissedilmemiştir.

eserlerin ortaya çıkmasında, dolayısıyla hukuk birliğinin oluşmasında katkılarının tespiti açısından önem arz etmektedir.²⁰ Zira böylece Meşihat makamının şahıslara vermiş olduğu fetvâlar geniş bir coğrafyada hüküm süren Osmanlı Devleti'nin her beldesinde fetvâ veren müftülere ve hüküm veren kadınlara dayanak haline gelmişlerdir. Fetvâların derlenmesinden sonra bu fetvâların kaynaklarının çıkarılması ise görüşlerini delilleriyle birlikte bildirmek zorunda olan taşradaki müftülere ve ilimle uğraşan diğer kişilere geleneğin bilgisinin vakalara tatbikinde, merkezin birikimine ulaşma imkanını vermiştir.

Meşihat Kütüphanesi'ndeki (şimdi İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi) mezkûr dört fetvâ mecmuasının nüshalarının hepsini ve diğer kütüphanelerdeki nüshalarından da sonuca varmaya yetecek kadarını tetkik ettiğimizde, bu mecmuaların oluşumu, nuküllerinin çıkarılması vb. pek çok konuda bilinmeyen bazı özelliklerini öğrenme imkanımız olmuştur.²¹ Anılan dört fetvâ mecmuasının birçok nüshalarını incelemiş olmamıza rağmen, buradâ bu mecmualar hakkında derlenme ve nukül çıkarılma süreçlerine ışık tutacak nüshaları üzerinden kısa bilgiler vermekle yetineceğiz.

FETÂVÂ-YI ALİ EFENDİ

Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin, (d. 1041/1631- ö. 1103/1691) on iki yılı aşan şeyhülislamlığı döneminde vermiş olduğu fetvâlar hayatındayken bir araya getirilmeye başlanmış ve kısa zamanda Osmanlı Devletinin dinî, siyasi ve sosyal hayatına yön veren, muteber kabul edilen dört fetvâ kitabından biri haline gelmiştir. Ali Efendi'nin verdiği fetvâların kaynakları hakkında da çalışma yaptığı, ancak bu teşebbüsünü nihayete erdiremediği belirtilmektedir. Bu duruma İstanbul Müftülüğü Ktp., 139 numarada kayıtlı olan Şerifzâde es-Seyyid Muhammed tarafından derlenen *el-Mecmuâtü 'aliyye fi'l-fikhi'l-Hanefiyye* adlı eserin mukaddimesinde yer

20 Ali Himmet Berki'nin fetvâ mecmuaları ve bilhassa şeyhülislam fetvâlarının cem edildiği mecmualar hakkında yaptığı değerlendirmeler de bu literatürün fonksiyonu bakımından önemlidir: "Şeyhülislam, fakihler ve hukuk alimleri tarafından sayısız fetvâlar verilmiş, bunların bazıları toplanarak taalluk ettikleri bahislerde derlenerek kitaplar halinde neşredilmiştir. Bunları toplayarak neşretmekten maksat benzeri hadiselerde hakim ve müftülere rehberlik etmekten ve devletçe amel olunan meseleler hakkında bilgi vermekten ibaretti. Bugün Temyiz Mahkemesi ve Devlet Şurası kararları ne maksatla derlenip toplanıyorsa fetvâ kitapları da bu maksatla meydana getirilmiştir. Bazı kimseler bu fetvâ kitaplarının içtihad ve hukukun inkişafına mani olduğunu söylerler; fakat doğru değildir. Çünkü her akla gelen içtihad olarak kabul edilemez. İctihad öyle zannedildiği gibi kolay bir iş değildir. Geniş bilgiye ve hukuk ilmine melekeye ve halkın ihtiyaç, örf ve adetlerine vukufa muhtaçtır. Bir hakimin bir türlü diğer hakimin benzeri hadisede başka türlü hükmetmesi adalette ittihad ve halkın muamelelerinin selameti ve ammenin adalet ve kazaya itimadı bakımından isabetli telakki edilemez. Bununla beraber hukuk alimleri düşüncelerini kitaplarında yazabilirler. Esasen içtihad serbestisini de bu manada anlamak lazımdır." Bk. Berki, a.g.m., s.427.

21 Aslında her yazma fetvâ mecmuası, hatta farklı baskılar yeni bir eser olarak değerlendirilmeye tabi tutulup incelenmeyi hak etmektedirler. Zira eseri istinsah eden, tashih eden veya temlik eden kişiler faydalı gördükleri bilgileri kitabın baş kısmına, mukaddimesine, hâmişlerine vb. yerlerine derc etmişlerdir. Bunlar, bazen ele alınan konuda başka şeyhülislamların nasıl fetvâ verdikleri hakkında bilgiler olurken, bazen eserden bağımsız bir şekilde farklı şeyhülislamların fetvâlarının kaydedilmesi ya da fikhî konularda eğitim için kaleme alınmış manzum yazıların eklenmesi şeklinde de olmuştur.

alan; “Şeyhülislam Ali Efendi, uzun müddet fetvâ işlerine bakmıştı. Bu müddet zarfında, meseleleri birbirinden ayırma ve düzenlemede çok gayret göstermişti. Öyle ki fetvâları kendisinden sonrakiler için vazgeçilmez kaynak olmuştu. O müftülüğü zamanında Hanefî fıkıh ve fetvâ kaynaklarındaki önemli birçok meseleyi toplamış, onların fukaha tarafından tercih edilenlerinin özünü ayırmıştı. Ancak bunları temize çekip düzenlemeye ömrü yetmedi. Şimdi Cenâb-ı Hak beni buna muvaffak etti.” ifadeleri şahitlik etmektedir.

Fetâvâ-yı Ali Efendi’nin Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan 1100/1689²² ve 1102/1691²³ tarihli nüshaları henüz Çatalcalı Ali Efendi hayatta iken istinsah edilen mecmualardır. Bu durum, onun derlemelere vâkıf olduğunu, hatta onun kendi çalışmasından da faydalanılarak söz konusu eserlerin oluşturulduğunu düşündürmektedir. İtibar gören, müftüler tarafından rehber olarak alınan, kadıların başucu kitabı haline gelen diğer şeyhülislam fetvâlarının olduğu gibi, Ali Efendi’nin vermiş olduğu fetvâların da farklı kişiler tarafından farklı zamanlarda derlenip, cevaplarına nukûl eklendiğini, daha sonra da bu nukûl, soru ve cevapların müstakil olarak ayrıca eser haline getirildiğini görmekteyiz.

Ali Efendi’nin fetvâlarının tespit edilebilen 11 baskısı bulunmaktadır. Bunların tarihleri I, İstanbul 1245; I-II, İstanbul 1258, 1266, 1272, 1278, 1283, 1286, 1289, 1311, 1322, 1324-1325 [*Fetâvâ-yı Feyziyye* ile birlikte] şeklindedir. Mürettip Salih b. Ahmed el-Kefevî (ö. 1137/1724) matbu nüshanın mukaddimesinde, eserin son haline kavuşması hakkında bazı bilgiler vermektedir. Buna göre, o fıkıh ilmiyle meşgul iken, Ali Efendi’nin şeyhülislamlığı zamanında verdiği fetvâların nukûllerini içeren güvenilir bir kitap eline geçince, bu kitabı başından sonuna kadar inceleyerek her fetvânın çıkarıldığı nukûlü, muteber kitaplardan ibaresini aynen muhafaza ederek zeyline yazmaya Allah’ın izniyle muvaffak olduğunu belirtmektedir. Kefevî’nin bu tertibinin hangi tarihte oluşturulduğunu bilemediğimiz için aynı tertip veya nukûlün kullanıldığı pek çok nüsha bulunmasına rağmen, önceliğin kime ait olduğunu kesinleştirememekteyiz. Ancak DİB Ktp., Türkçe Yazmaları Bölümü, nr. 576’da bulunan *Zeyl-i Ali Efendi Mecmuasının* mukaddimesinde, mütedâvil olan nüshanın Ali Efendi’ye sırasıyla fetvâ emînliği yapmış olan Kerenbeşî Mustafa Efendi ve Fazıl Mahmud Efendi’nin mesâileriyle bin [yüz] on üç (1701) tarihinde meydana getirildiğinden bahsedilmektedir. Salih b. Ahmed el-Kefevî’nin elde ettiği nüshanın da bu olması muhtemeldir.

Fetâvâ-yı Ali Efendi’nin DİB Ktp., 2470 numarada yer alan yazma nüshası matbu nüshayla aynı özellikleri taşımaktadır. Salih b. Ahmed el-Kefevî’nin tertip ve nukûlü üzere olan eser, soru-cevap ve nukûl sırasıyla kaleme alınmıştır. Bazı yerlerde fazladan nakillerin de yer aldığı eser vr. 444b’de bitmektedir. Eserin vr. 445a-446a’sında ise matbu nüshada da yer alan “yâda kaçgun meselesidir”,²⁴ “ehaven tezevecâ ve ğalatâ fi’z-zifâf” ile “müte’allak fi’l-beynûneti’l-muğalleza ve’t-tahlîl” konularında bazı meseleler yer almaktadır. İstinsah tarihi ve müstensihî belli olmayan bu eser,

22 Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 251.

23 Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1113.

24 Bu başlık matbu nüshada yer almamakta ancak aynı konu ele alınmaktadır.

içerdiği ek bilgilerle beraber matbu nüshanın esas alındığı nüsha olduğunu göstermektedir.

Fetâvâ-yı Ali Efendi'nin 1311-1312/1893-1894 tarihli baskısı kaynakların parantez içine alınması ve baskısının temiz olması hasebiyle daha kolay istifade edilebilir durumdadır. Kitap isimlerinin, bab ve fasıl başlıklarının paranteze alınmış olması, hangi kitap isminin asıl kaynak olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Zira alıntı yapılan kitapların da başka kitaplardan alıntı yapmış olmaları durumunda, asıl kaynak eserin ne olduğunu anlamak için daha dikkatli olmak gerekmektedir. Bu baskı okuyucuyu söz konusu sıkıntıdan kurtarmaktadır.

Fetâvâ-yı Ali Efendi'nin yaygın nüshasından farklı tertibi olan ve başka soruların da eklendiği Süleymaniye Ktp., Yozgat, nr. 325'te bulunan *Nukûlü'l-Fetâvâ* isimli mecmua Mustafa b. Şeyh Mehmed tarafından meydana getirilmiş bir eser olup aynı isimdeki diğer eserlerden farklı olarak soru-cevap-nukûl sıralamasıyla hazırlanmıştır. Oysa isminde "Nukûlü ..." ibaresi bulunan eserler genellikle sadece nukûlden oluşmaktadır. Mustafa Efendi eserin mukaddimesinde, fıkıh ilmiyle ilgilenirken Şeyhülislam Ali Efendi'nin şeyhülislamlığı zamanında verdiği fetvâları içeren bir kitap eline geçince baştan sona kadar inceleyip her fetvânın nukûlünü muteber kaynaklardan ibaresini aynen muhafaza ederek nakledip fetvâların zeyline yazmaya muvaffak olunca eserine *Nukûlü'l-fetâvâ* adını verdiğini belirtir. 19 bölümden oluşan eser *Kitâbü's-siyerle* bitmektedir. İstinsah tarihi ve müstensih ismi bulunmayan, müellif nüshası olma ihtimali büyük olan bu eser Ali Efendi'nin fetvâlarına çıkarılan farklı nukûllere bir örnektir.

Sırf Nukûlden Oluşan Fetâvâ-yı Ali Efendi Mecmuaları

Sadece nukûllerin yer aldığı Ali Efendi'nin fetvâlarını havi üç farklı eserden haberdarız. İstanbul Müftülüğü Ktp., 185 numarada kayıtlı bulunan mecmua Fetvâ Emîni Mustafa Bekrnebeşi (Kerenbeşi) tarafından derlenip tertip edilmiş ve sadece Fetâvâ-yı Ali Efendi'nin nukûllerini içeren bir eserdir.²⁵ Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 001031'de kayıtlı olan *Nukûlü'l-Fetâvâ li-Ali Efendi* isimli eser ise Muhammed b. Mustafa İbnü'l-Mukayyid tarafından yazılmıştır. 128 varaktan oluşan bu nüshanın soru dizilişinin matbu nüshadan farklı olduğunu, nukûllerinin de yer yer benzemesine rağmen tam olarak aynı olmadığını söyleyebiliriz. Fetvalardan arındırılmış halde salt nukûlü ihtiva ettiğine dair bilimiz olan üçüncü eser DİB. Ktp., Yz. nr. 3833'de kayıtlı olup Gedizli Hafız Mehmed Efendi tarafından *Nukûlü Fetâvâ-yı Ali Efendi* adıyla *Fetâvâ-yı Ali Efendi* yeniden düzenlenerek ve nukûlü yazılarak oluşturulan mecmuadır.²⁶

25 1102/1690 tarihinde Ali b. Hüsnü tarafından istinsah edilen mecmûa 313 varak olup Şeyhülislam Arif Bey tarafından Fetvâhâne'ye vakfedilmiştir.

26 Ceyhan, Abdullah, "Osmanlı Devri Müderris, Kadı ve Fetvâ Emînlerinden Gedizli Hafız Mehmed Efendi", *Diyanet İlmî Dergi*, XXIX, sayı 3, Temmuz-Ağustos-Eylül, 1993, s. 19-20.

Fetâvâ-yı Ali Efendi Nukûlünün Özellikleri

Fetâvâ-yı Ali Efendi'de fıkıh kitaplarından kaynağı çıkarılmamış olan fetvâların sayısı fazla değildir ve bu tür fetvâlar daha ziyade *ferâiz* kitabında yer almaktadır. Bazı fetvâlar birbiriyle bağlantılı olmaları hasebiyle arka arkaya yazılmışlardır ve bunların bazen sadece ilk fetvâsında, bazen de ikinci fetvâsında gerekli alıntı yapılmış ya da sadece kaynaklara işaretle yetinilmiştir.

Fetâvâ-yı Ali Efendi'de yer alan önemli sayıda fetvânın, konusunun birbirine yakın olması nakillerinin de aynı olmasını gerektirmiştir. Ancak Kefevî ya da daha önce her kim bu kaynakların çıkarılması çalışmasına katılmış ise o, aynı konudaki ilk alıntıyı yaptıktan sonra benzer konudaki fetvâların altına yine Arapça olarak, "Bunun cevabı daha önce *Câmi'u'l-Fusûleyn*'den aktarılmıştı", "Bunun cevabı daha önce *Hidâye*'den yapılan alıntıdan anlaşılabilir", "Aynı mesele daha önce geçmişti", "Aynı mesele, bir mesele önce geçmişti" "Aynı mesele tahminen beş varak önce *Bedâyi*'den aktarılmıştı", vb. ifadelerle açıklama yapmıştır. Nadiren de *nikah* kitabındaki bir fetvânın naklinde olduğu gibi "Bunun cevabı ilerde *'itâk* kitabında anlaşılacaktır" tarzındaki ifadelerle gerekli alıntının verilmesi ertelenmiştir.

Diğer mecmualarda olduğu gibi, bu mecmuada da Ankaravî Mehmed Efendi önemli kaynaklardan biridir. Kimi kere mecmuasının ismi verilerek, kimi kere de salt "Şeyhülislam Ankaravî Mehmed Efendi de böyle fetvâ verdi" denilerek kendisine referansta bulunduğu görülmektedir.

Fetâvâ-yı Ali Efendi'de aileyle ilgili konulardaki (*nikah, talak, radâ'*) fetvâların kaynakları üzerinde yaptığımız çalışmaya göre bu bahislerde sırasıyla; *Kâdihân, Dürer Gurer, Bahru'r-râik, Bezzâziyye, Hulâsa, Mültekâ, Hidâye, Bidâye, Tatarhâniyye, Zahîratü'l-Burhânî* en çok kullanılan eserlerdir.

FETÂVÂ-YI FEYZİYYE

Bu çalışmada ele alacağımız ikinci fetvâ mecmuası, Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi'nin (d. 1048/1639 - ö. 1115/1703) yaklaşık dokuz yıl süren ikinci şeyhülislamlığı döneminde verdiği fetvâları bir araya getiren *Fetâvâ-yı Fezziyye* adlı eserdir. [Süleyman Kaya'nın yayına hazırlamasıyla *Fetâvâ-yı Fezziyye*, Klasik Yayınları arasında (İstanbul 2009, 503 s.) Latin harfleriyle basılmıştır.] Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin [Şeyhülislam Ebu Saidzâde Feyzullah Efendi'nin (ö. 1110/1698-99) fetvâları da *Fetâvâ-yı Fezziyye* veya *Fetâvâ-yı Fezzullah* adıyla derlendiği için mecmuaların içeriğine bakmadan karar vermek yanıltıcı olabilmektedir.²⁷ Ancak kütüphanelerde yaygın olarak bulunan eser Seyyid Feyzullah Efendi'ye ait olan mecmuadır.

27 Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 1267'de "*Fetâvâ-yı Fezziyye*" adıyla kayıtlı olan eser Ebu Saidzâde Feyzullah Fezi Efendi'ye aittir. Fetva mecmuasının başında "Bu Fetâvâ-yı Fezzullah Efendi-i Kebîr'dir" ibaresi bulunmaktadır. Eserde yer alan fetvâların çoğunun kenarında nakilleri yer almaktadır. Mecmua vr. 206b'de bitmektedir.

Fetâvâ-yı Feyziyye'de yer alan fetvâların cevapları genellikle bu literatürde mutata olduğu üzere olur-olmaz şeklinde kısa cevaplardan oluşmakla birlikte, tasrih gereken yerlerde birer cümle halinde açıklama yapılmakta ya da önemli bir konuda devlet idarecileri tarafından fetvâ istendiğinde olduğu gibi, soruların yanında cevaplar da uzun olabilmektedir.²⁸

Fezullah Efendi'nin fetvâlarının derlendiği mecmuanın tespit edebildiğimiz en erken dönem iki nüshası 1124/1712 senesinde istinsah edilmiştir. Bunlardan "*Mecmua-i Fetâvâ*" adıyla Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 001112'de kayıtlı olan eserde matbu nüshada yer almayan bazı fetvâlar bulunmakta, ancak matbu nüshada yer alan pek çok fetvâ da bu eserde bulunmamaktadır.²⁹ Aynı olan bazı fetvâlarda da küçük bazı farklar bulunduğu görülmektedir.³⁰ 1124 tarihinde tahrir edilen diğer bir *Fetâvâ-yı Feyziyye* ise İstanbul Müftülüğü Ktp., 316 numarda kayıtlı olan 106 varaklık nüshadır. Sadece soru ve cevaplardan oluşan bu nüshada³¹ bazı fetvâların altında Fezullah Efendi'den başka isimlerin imzası bulunmaktadır. Bunlar "ayn", "mim" gibi harflerle remzedildiği gibi "Ketebehû Ebu'l-Hayr", "Ketebehû Abdurrahim es-sânî",³² "Ketebehû Sunullah"³³ gibi açıkça isimlerinin yazıldığı da vâkidir. Fezullah Efendi'nin ve "ayn" ile remzedilen şahsın fetvâları mecmuada daha fazla bulunmaktadır.³⁴ Fetvâların ekserisi Fezullah Efendi'ye ait olduğu için "*Atîk Feyziyye*" diye isimlendirilmiştir. Bu mecmuada yer alan şahıslara ait fetvâların hepsi matbu *Fetâvâ-yı Feyziyye*'de Fezullah Efendi'nin fetvâları olarak yer almaktadır. Fezullah Efendi'ye ait olan fetvâlar matbu nüshadaki dizilişe genel hatlarıyla uygunluk arz etse de fetvâ sıralarında ve bazen de fetvâların yer aldığı bölüm başlıklarında farklılıklar bulunmaktadır.

Fetâvâ-yı Feyziyye'nin basımında iki defa fetvâ emînliği de yapmış olan Şeyhülislam Mehmed Refik Efendi'nin (ö. 1288/1871) tertibi ve çıkardığı nukûl esas alınmıştır.³⁵ *Fetâvâ-yı Feyziyye*'nin fetvâlarla beraber nakillerini de havi olan bu eser *Fetâvâ-yı Feyziyye ma'a'n-nukûl* adıyla tek cilt halinde 1266/1850 senesinde Matbaa-i Âmire'de 572 sayfa olarak ve *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'nin kenarında ol-

28 *Fetâvâ-yı Feyziyye*, s. 163-164.

29 Fetvâların çoğunda bulunan nukûlün bir kısmı matbu nüshadaki nakillerle benzerlik göstermekteyse de aynısı olduğunu söylemek mümkün değildir.

30 Mesela bu yazma nüshada *Bâbu'l-hul'*'de "*Hind-i sağırenin anası Zeyneb, Hind'in zevci Zeyd ile mihrî üzerine hul' olduktan sonra Zeyneb mihr-i mezbûra dâmîne olub badehû Hind bâliğa oldukça medhûlün bihâ olmamakla mihr-i mezbûrun nisfını Zeyd'den alsa, Zeyd nisf-i mezbûru Zeyneb'e tazmine kadir olur mu? el-Cevâb: Olur.*" şeklindeki fetvâdan sonra aynı sorunun Hind'in annesi değil de babası tarafından bu işlemlerin yapıldığı versiyonu bulunmaktadır. Matbu nüshada sadece babanın bulunduğu ikinci fetvâyı yer verilmiştir. (vr. 23a)

31 vr. 101b'de "Kadîm nedir?" sorusunun cevabı hâmişte Minkârîzâde, Seyyid Ali, Sunullah Efendi'den fetvâ şeklinde, Burhânî'nin *Muhît'i, Nûru'l-ayn ve Bezzâziyye*'den de tanım şeklinde kaydedilmiştir. Cevaplar arasında önemli bir fark olmamasına rağmen farklı şeyhülislamlardan nakilde bulunulması bu konudaki mutabakatı göstermeye binâen olmalıdır.

32 nr. 316, vr. 37b (Cd Kaydı).

33 nr. 316, vr. 39 (Cd Kaydı).

34 Bu Ali Efendi'nin Çatalcalı Ali Efendi olmadığını söyleyebiliriz, zira yaptığımız karşılaştırmada fetvâlar arasında herhangi bir benzerliğe rastlayamadık.

35 *İlmiye Salnâmesi*, s. 480.

mak üzere 1324-1325/1906-1907 senesinde ikinci defa basılmıştır.³⁶ Bu ikinci baskıda tek cilt içinde iki cilt bulunmaktadır.³⁷ *Fetâvâ-yı Feyziyye*'nin matbu nüshasının kitap başlarında, konunun mahiyeti kaynaklardan alıntılarla kısaca açıklanmaktadır. Ancak bu neşredenin tasarrufu olsa gerekir, zira yazma nüshalarda böyle bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Tarihi belirtilmiş olan en eski tarihli nukûllü *Fetâvâ-yı Feyziyye* nüshalarından biri Süleymaniye Ktp., A. Tekelioğlu, nr. 372'de bulunmaktadır. Bu eser Dâmadzâde Ebu'l-Hayr zamanında 1145/1732-33 senesinde Durmuşzâde Muhammed Nurullah'a yazdırılmış, 1162/1748-49 senesinde Muhammed Hatipzâde tarafından da istinsah edilmiştir. Mecmuada soruların tümü bulunmamakta, matbu nüshayla da soru sırası açısından fark bulunmaktadır. Bu nüshanın diğer bir özelliği her sorunun karşısında nukûl bulunmamasına rağmen, var olanların matbu nüshadaki nukûllerle ya tamamen aynı ya da biraz daha kısa veya daha uzun olması gibi küçük farkların bulunmasıdır. Bu mecmua ve İstanbul Müftülüğü Ktp., 332 numaradaki mecmua *Fetâvâ-yı Feyziyye*'deki fetvâlara kaynak çıkarma çalışmasının Mehmed Refik Efendi'den yaklaşık yüz yıl önce önemli ölçüde tamamlandığını göstermektedir.

Şeyhülislam Mehmed Refik Efendi'nin *Fetâvâ-yı Feyziyye*'nin matbu nüshasına da esas olan çalışmasını ilk olarak sadece nukûlü ihtiva eden bir eser halinde meydana getirdiği kaynaklarda yer almaktadır.³⁸ Ancak bu bilginin yer aldığı kitaplarda, nüshanın hangi kütüphanede bulunduğu dair malumat verilmemektedir. Yaptığımız taramalarda biz de bu mecmuaya maalesef ulaşamamış durumdayız.

Fetâvâ-yı Feyziyye'nin Nukûlünün Özellikleri

Fetâvâ-yı Feyziyye'de cevabına nakil çıkarılmayan fetvâ yok gibidir. Sadece bazı meselelerin daha önce benzerlerinin geçmiş olması, dolayısıyla nukûlünün de zikredilmiş olması hasebiyle "Bu mesele daha önce geçmiştir", "Benzeri kitabın (bölümün) başında geçmiştir", "Muteberâtta da bu şekildedir", "Nakli daha önce geçmiştir ve o zâhirdir" gibi ifadelerle yetinilmiştir.

Fetâvâ-yı Feyziyye'nin nukûllülerinin Mehmed Refik Efendi'den çok önceleri büyük ölçüde çıkarıldığını göz önüne aldığımızda Mehmed Refik Efendi'nin esere belki de en önemli katkısı, mürettep kaydıyla Arapça yaptığı açıklamalardır. Bu izahatlar, bazen nakilden önce, bazen nakilden sonra, bazen de herhangi bir nakil zikredilmeksizin cevapları müteakiben yer almaktadır. Bu kayıtlar genel olarak sorunun doğru bir formda hazırlanmamış olmasına yönelik düzeltmeler şeklinde olmasına rağmen, bazı bilgiler de cevabın sıhhatine dair eleştirilerdir.

36 Nşr. Mehmed Mehdi, I-II, İstanbul, 1324-1325.

37 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'nin birinci cildi 428. sayfada biterken *Fetâvâ-yı Feyziyye* s. 436'ya kadar paragraf olmaksızın ve sorular arasında mesafe bulunmaksızın devam etmektedir. İkinci ciltte de yine *Fetâvâ-yı Ali Efendi* ek fetvâlarla beraber 274., *Fetâvâ-yı Feyziyye* ise 398. sayfada bitmektedir.

38 Šabanović, Hazim, *Književnost Muslimana bih na Orijentalnim Jezicima*, Sarajevo, 1973, s. 583; Dobrača, "Mehmed Refik – Efendi Hadžiabdić Šejhul-Islam", *Anali GHB*, V-VI, 109; Handžić, Mehmed, *Knji ževni Rad Bosansko-Hercegovackih Muslimana*, Sarajevo, 1934, s. 19.

BEHCETÜ'L-FETÂVÂ

Behcetü'l-fetâvâ Yenişehirli Abdullah Efendi'nin (ö. 1156/1743) şeyhülislamlığı döneminde verdiği fetvaları ve nukûllerini ihtiva eden fetvâ mecmuasıdır. *Behcetü'l-fetâvâ*'nın mürettibi olan Mehmed Fikhî el-Aynî'nin³⁹ eserin mukaddimesinde verdiği bilgilere göre, Yenişehirli Abdullah Efendi'nin şeyhülislamlığı döneminde vermiş olduğu fetvâlar büyük bir kitap yekûnuna ulaşmış ve cem edilmiştir. Aynî, mecmuayı ilk derleyenin özensizliği yüzünden meselelerin çoğunun uygun yerlerine konulmadığını, bunun da eserden azami şekilde faydalanmayı engellediğini belirterek, bu durumu düzeltmek amacıyla mecmuayı tertibe karar verdiğini söyler. Gerçekten de kütüphanelerde *Behcetü'l-fetâvâ* dışında Abdullah Efendi'ye ait fetvâların derlendiği başka mecmualar bulunmaktadır.⁴⁰

Behcetü'l-fetâvâ'nın meydana getirilmesinde kuşkusuz en önemli katkı Mehmed Fikhî el-Aynî'ye aittir. Zira o hem bu fetvâların çoğunun ilk verilmiş aşamasında müsevvid, baş müsevvid ve nihayet fetvâ emîni olarak yer almış, hem de kitap haline geldikten sonra, Abdullah Efendi'nin verdiği yeni fetvâları da ekleyerek eseri tekrar tertip etmiş ve en önemlisi fetvâların kaynaklarını tespit etmiştir. Abdullah Efendi'nin hizmetinde bulunduğu sırada Aynî, fetvâ ilmi hakkında ondan pek çok şey öğrendiğini, daha kolay faydalanılabilmesi için de kitabını bab ve fasillara ayırarak yeniden düzenlediğini ifade ederek şeyhülislamın ilk derlemeden sonra vermiş olduğu, ilk derlenen fetvâlar miktarındaki fetvâyı da ekleyerek *fuhûlün* tertibi üzere *Behcetü'l-fetâvâ*'yı oluşturduğunu söylemektedir. Aynî, çıkardığı nukûllerle ilgili olarak da, müftülerin fetvâlarına ve kadıların baktıkları davalardaki kararlarına dayanak olması için her meselenin karşısına Hanefî ulemasının muteber kaynaklarından, üzerlerinde hiçbir tasarrufta bulunmaksızın nakillerini eklediği bilgisini verir. *Behcetü'l-fetâvâ* adını da esere Aynî verir.⁴¹ Oysa ekseri şeyhülislam fetvâ mecmuaları *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Fetâvâ-yı Ankaravî* vb. şekildedir. Nitekim *Behcetü'l-fetâvâ* dışındaki Abdullah Efendi fetâvâsını içeren mecmuaların başlığında Abdullah Efendi'nin ismi geçmektedir.

Aynî'nin de belirttiği üzere *Behcetü'l-fetâvâ*'nın farklı bir ilk versiyonu bulunmaktadır. Bu çalışmayı kimin hazırladığıyla ilgili bize ipucu verebilecek bilgiler Sermet Çifter Ktp., nr. 034025'de kayıtlı nüshada yer almaktadır. Bu mecmuada vr. 64b'de yer alan tütün ile ilgili bir fetvâ için hâmişte kaydedilen naklin altında; "nukile hâzihi'l-mes'ele min nüshatı Sâcidî"⁴² ibaresi bulunmaktadır. Yine vr. 100a'da hâmişte yazılan bir fetvânın altında "nukile min tertîb-i Ali Sâcidî Efendi min hattihî" ifadesi, vr. 184b'nin hâmişinde ve vr. 196a'nın hâmişinde kayıtlı nakilde de "min

39 Ölüm tarihi kaynaklarda m. 1730 ve 1147/1735, olarak kaydedilen Aynî, 1138-1143/1725-1730 seneleri arasında Yenişehirli Abdullah Efendi'ye fetvâ emîniği yapmış, 1144/1731-1732 senesinde de Dâmâdzâde Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi'ye fetvâ emîni olarak hizmet vermiştir. Bk. Arslan, Emîne, "Nuküllü Fetvâ Mecmuaları ve Mehmed Fikhî'nin Ecvibetü'l-Kâni'a Adlı Eserinin Bunlar Arasındaki Yeri", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2010, s. 135-136.

40 Süleymaniye Ktp., Nafiz Paşa, nr. 869; Beyazid Ktp., Veliyyüddin Efendi, 1502 ve Beyazid Devlet Ktp., Beyazid bölümünde, nr. 2772'de Abdullah Efendi'ye ait fetvaları ve nakillerini içeren mecmualar bulunmaktadır.

41 *Behcetü'l-fetâvâ*, s. 2.

42 İbare "Bu mesele Sâcidî nüshasından nakledilmiştir" anlamına gelmektedir.

mecmuati Sâcidî" bilgisi yer almaktadır. Yenişehirli Abdullah Efendi'nin 13 senelik şeyhülislamlığında 1135-1138/1723-1726 tarihleri arasında Mehmed Selim Efendi, 1130-1135/1717-1723 tarihleri arasında da Ali Sâcidî Efendi fetvâ emînliği yapmıştır. Yukarıda geçen Sâcidî Efendi'nin Fetvâ Emîni Sâcidî Efendi olduğunu, bu nüshanın vr. 42a'daki hâmişde yer alan; "*Zeyd bilâ-îlâ zevcesi Hind ile tekâsülen dört ay cima eylemese, Zeyd mücerred dört ay cimâ etmemekle Hind, Zeyd'den boş olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Bu surette Zeyd'in kuvvet ve neşâtı olup zevcesi Hind dahi tâlibe iken müddet-i îlâyı tecavüz edüb cimâ etmemekle Zeyd âsim olur mu? el-Cevâb: Olur. Nukile min hattı Sâcidî Efendi Emîn-i fetvâ rahimehullah*" şeklindeki fetvâ kaydından anlamaktayız.

Bu nüshada yer alan bir fetvâ ve hâmişinde verilen naklin altındaki bilgi Abdullah Efendi'nin bazı *Behcetü'l-fetâvâ* nüshalarını okuyup tashih ettiğini göstermektedir. Fetvâ ve naklin atındaki kayıt şu şekildedir: "*Zeyd, Amr-ı reise fülân diyara varub ol diyardan şu kadar keyl buğday sefinen ile getir; sana şu kadar akçe vereyim diyüb Amr dahi ol buğdayı getirmek için sefinesiyle ol diyara varub lakin buğday zâyî olmağla nesne getiremese Amr ecr-i müsemâdan fâriğaten zihâbın ekall ücretine isabet eden mikdarı Zeyd'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.*" *Hâniye*'den verilen naklin altında "Bu mahalle gelince Abdullah Efendi hazretlerinin Gelibolu'da tashih buyurdıkları nüshadandır diyû tahrîr fakîr dahi ol nüshadan tahrîr ettik" denilmektedir.⁴³ Bu fetvâ, böyle bir kayıt olmaksızın 1266⁴⁴ ve 1289⁴⁵ tarihli matbu nüshada da yer almaktadır. Yine *Behcetü'l-fetâvâ*'nın 1289 tarihli ikinci baskısında *Behcetü'l-fetâvâ*'nın ilk baskısında yer alan bir fetvânın benzerine hâmişte yer verilmiş ve kaynak olarak da "Behce-i Atîk" gösterilmiştir.⁴⁶ Eserin hâmişinde yer alan bu bölümde; "*Zeyd Hind'i tezevvüc edip Hind'in menziline Hind ile sakın olup Zeyd mehr-i mu'accelini îfâ etmemiş iken Hind Zeyd'i menziline duhûlden men' eylese, Hind'in men'i Zeyd'e 'beni âhar menzile nakleyle' demek olmayacak Hind nâşize olur mu? el-Cevâb: Olur.*" şeklindeki fetvânın kaynağı olarak "Müsvedde-i Behce'dir. (Mehmed Refîk)" ibaresi yer almaktadır.⁴⁷

Bu eserin diğer fetvâ mecmualarından bir farkı da kitabın doğrudan temizlik konularıyla başlamayıp itikadî konularla başlamasıdır. "el-Mesâilü'l-müte'allıka bi'l-i'tikâdât" başlıklı bu bölümde 11 Türkçe, 1 Arapça fetvâ bulunmaktadır. Arapça fetvâda, Cennet ve Cehennem yaratılmış ve şu an mevcut olup olmadıkları, bir zaman sonra fena bulup bulmayacakları konusunda Şeyhülislam Efendi'nin görüşü sorulmaktadır.⁴⁸ Mecmuanın itikadî konulardaki sorularla başlaması, özensiz pek çok kütüphane kaydında eserin kelim kitabı olarak geçmesine sebep olmuştur.

Behcetü'l-fetâvâ'nın 1266 ve 1289 tarihlerinde olmak üzere iki baskısı yapılmıştır. Her iki baskıda da *Behcetü'l-fetâvâ* bölümü 643 sayfadır. 1289 tarihli baskıda *Behcetü'l-fetâvâ*'dan sonra başka bazı bilgiler de kitaba eklenmiş, eserin basım

43 vr. 231b.

44 s. 461-462.

45 s. 361-362.

46 s.101.

47 Bu kayıt bize müsvedde nüshada yer alan bazı fetvâların daha sonraki nüshalara kaydedilmemiş olduğunu göstermektedir.

48 s. 5.

tarihi de bu ilave kısımdan önce verildiğinden, kütüphane kataloglarının çoğunda tarihsiz olarak kaydedilmiştir. İlk baskı tek cilt halinde, ikinci baskı ise tek ciltte iki cilt olarak yayınlanmıştır. 1289 tarihli baskı ilk baskıdan farklı bazı özelliklere sahiptir.

Abdülaziz Han döneminde tab' edilen 1289 tarihli baskıda *Behcetü'l-fetâvâ* metninin yanında; Kemal Paşazâde, Ebussuûd, Mehmed Arif, Bâlîzâde, Yahya Efendi, Feyzullah Efendi, Mekkizâde, el-Hâc Halil gibi çok sayıda şeyhülislamdan, Kıbdî İnce Ali Efendi, Osman Efendi gibi âlimlerden ve *Kunye*, *Hidâye*, *Bezzâziyye*, *Hulâsa*, *Hindiyye*, *Zahîra*, *Tatarhâniyye*, *Netîcetü'l-fetâvâ* gibi muteber kaynaklardan ve *Ecvibetü'l-kâni'a*'dan fetvâlar nakledilmekte, bazı mühim görülen konular hakkında da⁴⁹ eserlerden alıntı yapılmaktadır. Bu baskının diğer bir özelliği tashihi görmüş olmasıdır. Zira ilk matbu nüshada yer alan bazı fetvâların cevapları ikinci baskıda değiştirilmiştir. Mesela, ilk matbu nüshada 25. sayfada yer alan "Bâbü's-salât fi's-sefîne" isimli alt başlıkta yer alan ikinci fetvâ şu şekildedir: "*Bir liman kenarında merbût olup lakin arz üzerinde karar etmeden sefineden karaya çıkmak mümkün iken çıkmayub ol sefinede namaz kılmak caiz olur mu?*" el-Cevâb: "*Olmaz.*" Bu fetvâyâ kaynak olarak *Bedâyi'*nin "Fî beyâni erkânî's-salât"ı verilmektedir. *Behcetü'l-fetâvâ*'nın Sermet Çifter Kütüphanesi 034025 numarada kayıtlı olan yazma nüshasında bu fetvânın kaynağı olarak *Vecîz* (Serahsî'nin), *Mustasfâ*, *Şerh-i Manzûme*, *Bahr*, *Muhît*, *Minah*, *Muhîtü'r-Radavî* ve *Minkârizâde* gösterilmiştir. Fetvânın yanında ise kırmızı mürekkeple; "Emînü'l-fetvâ olan merhûm Osman Efendi el-Kırımî hattıyla yapılan tashihte, *Bedâyi'*, *Hidâye*, *Dürer* ve diğer mütûn ve şürûhta hilâfî sahih olunmuştur." ibaresi kaydedilmiştir.⁵⁰ 1289 basım tarihli nüshada ise fetvânın soru kısmı aynen yer almakla birlikte cevap kısmı *olmazdan olura* çevrilmiş durumdadır. Fetvânın kenarında ise açıklama olarak; "Nüsha-i matbû'ada "olmaz" deyû vaki' olmuş ise de naklin ve cevâmî'-i kütübün hilâfına olduğundan bu vecihle tashîh olundu. Tetebbû oluna (li-musahhihihî)" ibaresi bulunmaktadır. Fetvânın cevap kısmında yer alan, naklin cevabın "olur" şeklinde verilmesini iktizâ ettiği açıklaması mücebince, nakil olarak da yine *Bedâyi'*den "Fî beyâni erkânî's-salât" bölümü gösterilmektedir.⁵¹

Behcetü'l-fetâvâ'nın aslında nukûl bulunmasına rağmen, bazı nüshalarda nakillerin ya tamamen çıkarıldığına ya da kısmen muhafaza edildiğine şahit olmaktayız.

Sırf Nukûlden Oluşan *Behcetü'l-fetâvâ* Mecmuaları

Behcetü'l-fetâvâ'nın da diğer mecmualar gibi sadece nukûllerinin bir araya getirildiği nüshaları bulunmaktadır. Bu çalışmayı kimin yaptığı açık olarak nüshalarda yer almamaktadır. Ancak bu eserin, Beyazîd Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi nr. 1577'deki nüshanın müellifi olan Müderris Ömer b. Salih tarafından yazılmış olması muhtemeldir. Kitabın mukaddimesinde eserin 1166/1752-53'te tamamlandığı yer almakta, ayrıca bir istinsah tarihi bulunmamaktadır. *Behcetü'l-fetâvâ* insanlar

49 s. 105'te Ebu'l-Leys es-Semerkandî'den çeşitli durumlarda yapılan nikahlar ve hükümleri konusu alıntılanmıştır.

50 vr. 8a.

51 s. 25.

arasında şöret bulunca havâstan ve avâmdan pek çok kişinin, hata eden katiple-
rin ve yanlış istinsah eden müstensihlerin de bu eseri yazdıklarını ve ibarelerde pek
çok hatalar yaptıklarını, kitapların isimlerini, bab başlıklarını ve fasılları yanlış oku-
duklarını belirten müellif, tıpkı Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin yaptığı gibi mese-
leleri asıl yerlerine koyarak kitap, bab ve fasıl isimlerini gerçek şekliyle yazmayı mu-
rat ederek bu konuda gayret sarf ettiğini, eseri temize çekme işini de 1166 senesinde
tamamladığını ifade etmektedir. İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 72'de *Behcetü'l-fetâvâ*
adıyla kayıtlı olan eser sadece nukûlden oluşan mezkûr nüsha olup 1169/1755-56 se-
nesinde istinsah edilmiştir. Müellif nüshasına en yakın tarihli olarak tespit edebil-
diğimiz nüsha budur.⁵²

Aynı eserin başka nüshaları da kütüphanelerde yer almaktadır. Süleymaniye Ktp.,
Esad Efendi nr. 576, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 001029, Atıf Efendi Ktp.,
Atıf Efendi, nr. 1179, Atıf Efendi Ktp., Atıf Efendi, nr. 1080, Milli Ktp., Adnan Ötügen
İl Halk Ktp., Koleksiyonu, nr. 1044'te bulunan kitaplar söz konusu sadece nukûllü
Behcetü'l-fetâvâ ile aynı eserdir. Kütüphane kaydında *Nukûlü Behceti'l-fetâvâ* ya-
zan eserler de muhtemelen bu nüshayla aynı özellikte kitaplardır.⁵³

Behcetü'l-fetâvâ'nın Nukûlünün Özellikleri

Behcetü'l-fetâvâ'da yer alan her fetvâya nakil çıkarıldığı söylenemezse de çoğun-
luğun *naklinin* olduğu vakiadır. *Behcetü'l-fetâvâ*'da da diğer mecmualarda olduğu
gibi birbiriyle bağlantılı fetvâların birine nakil çıkarılmışsa, bir diğerine çıkarılmadı-
ğı görülmektedir. Ancak her iki fetvâya da herhangi bir kaynak gösterilmediği de va-
kidir. Bazı fetvâların dayanağının daha önce başka fetvâlarda geçmesi üzerine "daha
önce verilen kaynaklardan delili anlaşılabilir" anlamına gelecek ifadeler kullanılmış,
iktibaslar metinlerden aynıyla yapılmamışsa özet olarak aktarıldığı belirtilmiş, ba-
zen de daha tafsilatlı delillere nerelerden ulaşmanın mümkün olduğuna dair açık-
lamalar eklenmiştir. Kaynakların genelde ya sadece ismi ya da ismiyle beraber ki-
tap/bölüm adları verilmiş, fasıllar ve mesele numaraları ise nadiren kaydedilmiştir.

Behcetü'l-fetâvâ'da aileyle ilgili konulardaki fetvâların kaynaklarına baktığı-
mızda bu bahislerde sırasıyla en çok *Bahru'r-râik*, *Minahu'l-ğaffâr*, *Bezzâziyye*,
Kâdihân, *Dürer*, *Kuhistânî*, *Mülteka'l-ebhur*, *Muhî-i Burhânî*, *Tatarhâniyye*'ye
başvurulduğunu görmekteyiz.

NETİCETÜ'L-FETÂVÂ

Bu çalışmada ele alacağımız son fetvâ mecmuası olan, Fetvâ Emîni Seyyid Ahmed
Efendi (ö. 1215/1800) tarafından derlenen ve nakilleri çıkarılan eser, 1143/1730-
31 senesinden itibaren görev yapan şeyhülislamların fetvâlarının derlendiği

52 152 varaktan oluşan eser Marâşîzâde'nin oğlu Mehmed Emin tarafından istinsah edilmiştir.

53 Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesi, nr. 4791 (İstinsah tarihi h. 1184, 191 vr.) ve Kayseri Raşid
Efendi Ktp., Raşid Efendi, nr. 000380'deki eserler de bu isimle kaydedilmiştir.

Neticetü'l-fetâvâ'dır.⁵⁴ Ahmed Efendi'nin hazırladığı mecmuanın mukaddimesinde, Şeyhülislam Dürrîzâde Mehmed Arif Bey'in ikinci şeyhülislamlığı sırasında Dürrîzâde'nin kendisi, babası ve dedesinin şeyhülislamıkları zamanında vermiş olduğu fetvâların derlenmesini Fetvâ Emîni Ahmed Efendi'den istemesiyle bu çalışmaya başlanmıştır. Seyyid Ahmed Efendi, fetvâları derledikten sonra nukûlünü de fetvâların hizasına çıkarmıştır. İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 336'da muhafaza edilen *Neticetü'l-fetâvâ*'nın başında bulunan vakıf kaydında "Bu nüsha-yı celîle sâbıkan Fetvâ Emîni Kâdîzâde es-Seyyid Ahmed Efendi merhûmun kütüb-i mutebereden cem ve tesvîdhâneye vakfeyledikleri *Neticetü'l-fetâvâ*'dır" şeklinde 1213/1798-99 tarihli bir ibare bulunmaktadır. Bu nüshanın başında Ahmed Efendi'nin derlediği ilk halinden istinsah edilen diğer nüshalarda bulunan mukaddime kısmı bulunmamaktadır. İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 336'da bulunan 211 varaklık *Neticetü'l-fetâvâ* bu ilk müellif nüshasıdır. Mezkûr nüshada fetvâların hangi şeyhülislamlara ait olduğu belirtilmemiştir. Seyyid Ahmed tarafından ilk yazıldığı haliyle olup da mukaddimesi bulunan ilk *Neticetü'l-fetâvâ* nüshası ise Süleymaniye Ktp., Serez nr. 1146'da kayıtlıdır. Seyyid İbrahim Servet tarafından 1216/1801-1802 senesinde istinsah edilen bu nüshanın nukûlleri intizamlı olarak hâmişlere yazılmıştır.

Neticetü'l-fetâvâ Gedizli Mehmed Efendi'nin hazırladığı Arapça nukûl ile birlikte 1237/1827 ve 1265/1849 yıllarında İstanbul'da yayınlanmış olup matbaanın kurulmasından sonra basılan ilk fıkîh kitabı olma özelliğini taşımaktadır. İki baskıda da yer alan ferağ kaydında Gedûsî bu nüshayı 8 Şevval 1226/26 Ekim 1811 senesinde tamamladığını ifade etmektedir. Matbu nüshaya esas olan nüshanın başında asıl mecmualarında isimleri yerine remiz kullanan şeyhülislamlar ve (fetvâlarını derleyen) fetvâ emînlerinin isimleri yer almaktadır.⁵⁵ Ayrıca eserde yer alan bazı fetvâların sonlarında isimleri açıkça belirtilen şeyhülislamlar da bulunmaktadır.⁵⁶ *Neticetü'l-fetâvâ*'da fetvâları fazla bulunduğu için bazı kütüphane kayıtlarında yanlışlıkla Ebu'l-Hayr'a nispet edilen *Neticetü'l-fetâvâ*'lar bulunmaktadır.⁵⁷

54 Milli Kütüphane, Adnan Ötügen İl Halk Ktp., nr. 4923; Süleymaniye Ktp., Fatih nr. 2487, Yazma Başlıklar, nr. 3906.

55 *Neticetü'l-fetâvâ*'da fetvâları yer alıp da rumuzla gösterilen şeyhülislamlar ve fetvâ emînleri şu şekildedir: Mirzazâde Şeyh Mehmed Efendi (شيخ): Vassaf Abdullah Efendi, Paşmakçızâde Abdullah Efendi (س ع): Vassaf Abdullah Efendi, Dâmâdzâde Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi (أبو العير): Fikhî Mehmed Efendi, Kara İsmail Efendizâde İshak Efendi (إسحق): Vassaf Abdullah Efendi, Dürrî Mehmed Efendi (درى): Şalgamcızâde Halil Efendi, Feyzullah Efendizâde es-Seyyid Mustafa Efendi (مصص): ---, Ak Mahmudzâde Zeynü'l-âbidîn Efendi (محمد زيني): Ahmed Efendi, Kara İsmail Efendizâde Mehmed Esad Efendi (محمد أسعد): Ahmed Efendi, Kara Halil Efendizâde Mehmed Said Efendi (محمد سعيد): Kaba Halil Efendi.

56 Bu şeyhülislamlar Pîrizâde Mehmed, Dâmâdzâde Feyzullah, Dürrîzâde Mustafa, Mehmed Salih, Veliyyüddîn, Dürrîzâde Atâullah, Dürrîzâde Mehmed Arif, Müftîzâde Ahmed, Mekki Mehmed Efendi, es-Seyyid Mehmed Kamil, Mehmed Şerif, Şerif es-Seyyid Mehmedzâde, Osman Molla, Pîrizâde Osman Sahib Efendi, Mehmed Esad, Mehmed Said (Karaçelebizâde), İsmail Asım, Hamîdzâde Mustafa'dır.

57 Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nr. 400'de bulunan eser 1247 tarihli *Neticetü'l-fetâvâ* nüshasıdır. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi, nr. 1840'da da Ebu'l-Hayr'a nispet edilen mecmua bulunmaktadır, ancak bunu doğrulama imkanını maalesef bulamadık.

Gedizli'nin mukaddimede verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre diğer mecmuaların son hallerinin oluşmasında takip edilen yol *Netîcetü'l-fetâvâ*'da da izlenmiştir. Yani fetvâlar derlenmiş, nukûlü fetvâların hizalarına çıkarılmış, daha sonra kitap çok rağbet görünce sadece nukûlden oluşan bir nüsha tertip edilmiş, son olarak da fetvâlardan hemen sonra nukûlün yazılması çalışması yapılmıştır. *Netîcetü'l-fetâvâ*'nın baskıya esas olan soru-cevap-nakil sıralamasıyla yazılan 320 varaklık bir nüshası Konya Karatay Yusufağa Ktp., nr. 7613'te, diğer bir nüshası da Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa nr. 222'de yer almaktadır.

İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 338'de bulunan bir eser *Feyziyye, Netîcetü'l-fetâvâ* adıyla kayıtlıdır. 1225/1810 tarihinde Müsevvid Osman ez-Zihni tarafından istinsah edilip, müsevvidhâne kullanılması ve dışarıya çıkarılmaması kaydıyla vakfedilen bu eser, *Netîcetü'l-Fetâvâ* ile *Fetâvâ-yı Feyziyye*'nin aynı bab başlıklarındaki fetvâlarından seçmeler yapılarak bir araya getirilmesinden oluşmaktadır. Mukaddimesi bulunmayan eserde hangi fetvânın hangi eserden alındığı veya hangi şeyhülislama ait olduğuna dair de bir not bulunmamakta ancak bazı fetvâların sonunda remizler yer almaktadır. İki eseri mezceden müellif/müstensihin verdiği kaynakların da her iki eserden farklı olup nukûlün müellifin özgün nakil çıkarması olduğunu ifade edebiliriz.

Sırf Nukûlden Oluşan *Netîcetü'l-fetâvâ* Mecmuaları

Gedizli Mehmed Efendi, *Netîcetü'l-fetâvâ*'nın matbu nüshasının mukaddimesinde de belirttiği üzere *Netîcetü'l-fetâvâ*'nın sadece nukûllerini içeren bir çalışma yapmıştır. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi nr. 001030'da bulunan 151 varaktan oluşan tarihsiz *Nukûlü Netîceti'l-Fetâvâ* adlı eser adından da anlaşılacağı üzere salt nukûlü ihtiva etmektedir. Bu eserde mecmuanın bazı nüshalarında olduğu gibi, fetvâların ait olduğu şeyhülislamın adları fetvâ kenarlarına kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Buradaki kaynaklar matbu nüshayla aynıdır. Yani müstensih ismi ve istinsah tarihi bulunmayan bu eser Gedizli Mehmed Efendi'nin mezkûr çalışmasıdır.

Netîcetü'l-fetâvâ'nın Nukûlünün Özellikleri

Netîcetü'l-fetâvâ'da hemen hemen hiçbir mesele nakilsiz bırakılmamıştır. Ancak diğer mecmualarda olduğu gibi bu mecmuada da birbiriyle bağlantılı bazı fetvâların birinde veya ikisinde nakil bulunmazken diğerinde hepsini içerecek nakil yer almaktadır. Yine aynı naklin kullanılmasını gerektiren farklı fetvâlarda da birinde nakil getirilirken, diğerlerinde "bu mesele *Fethu'l-kadîr*'den ve diğerlerinden ilk sayfada aktarılmıştır"⁵⁸ vb. açıklamalarla yetinilmektedir. Bazen de bir fetvânın nukûlünde bir kitaptan kısa alıntı yapıp bir başkasında daha tafsilatlı delilin bulunduğuna işaret edildiği görülmektedir.⁵⁹ Mesela havale ile ilgili bir fetvânın cevabına delil olarak getirilen nukûlün bir kısmı aynen değil de özetlenerek aktarıldığı için "*Bedâyi Havâle mulahasan*" şeklinde kaynak gösterilmiştir.⁶⁰

58 *Netîcetü'l-fetâvâ*, s. 38.

59 *Netîcetü'l-fetâvâ*, s. 40.

60 *Netîcetü'l-fetâvâ*, s. 363.

Netîcetü'l-fetâvâ'nın kaynaklarında çok sayıda fetvâ mecmuasının bulunması, son dönemde yazılmış olması sebebiyle, fetvâ mecmualarının kaynak olarak gittikçe daha fazla kabul gördüğüne bir işaret olarak alınabilir. Mecmualardaki fetvâların yanında nukûlleri de bazen kaynak olarak kullanılmıştır. *Netîcetü'l-fetâvâ*'nın öşür ve harac babında yer alan bir fetvânın cevabına yazılan nakilde kaynak olarak "*Nukûlü Abdurrahim*" gösterilmiştir.⁶¹ Kânûn-i sultânîde yer alan emirler de bu mecmuada sık sık diğer kaynakların yanında delil olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu duruma örnek olarak *Netîcetü'l-fetâvâ*'da yer alan bir fetvâ ve nukûlü gösterilebilir:

"Zeyd bir arâzi-yi emîriyyeden bir tarlaya tapu ile mutasarrıf iken bilâ-veled fevt olup Zeyd'in karındaşı Amr'a ol tarlayı tapu-yı misliyle al deyû teklif olundukta almayub imtina etmekle sâhib-i arz ol tarlayı tapu ile Bekr'e verse hâlen Amr nâdim olub ol tarlaya müdahaleye kadir olur mu? el- Cevâb: Olmaz. Amr talib olmayub hakk-ı tapusundan ferâğ ve iskât-ı hakk-ı tapu etmiş olur."

(Ferâğ iskattır, sâkit olan da geri dönmez) (*Hidâye*'de olduğu gibi ve kânûn-i sultânîde de durum böyledir) Biz de ulü'l-emre itâatle emredildik. (*Dürer*'de de böyledir.) Ebussuûd el-İmâdî de, teklif anında "resm"i almayan kişinin hakkının düştüğü ve bu hakkın da geri gelmeyeceği görüşüyle fetvâ vermiştir, *Fetâvâ*'sında da bu yer almaktadır. (*Müftî Feyzullah Mecmuası*'ndan)⁶²

Netîcetü'l-fetâvâ'nın nikah, radâ' ve talak bahislerinde en çok kullanılan kaynaklar ise sırasıyla *Kâdîhân*, *Bezzâziyye*, *Dürer*, *Gurer*, *Hulâsa*, *Mülteka'l-ebhur*, *Bahru'r-râik*, *Tatarhâniyye*, *Hidâye*, *Kuhistâni*, *Ankaravî* ve *Câmi'u'l-Fusûleyin*'dir.

Mezkûr Dört Fetvâ Mecmuasında Kullanılan Kaynakların Değerlendirilmesi

Yukarıda incelediğimiz dört fetvâ mecmuasında aile hukukunun nikah, radâ' ve talak bölümlerinde yer alan fetvâların nukûllerinde kullanılan kaynaklar, bu dönemlerde muteber kabul edilen fıkıh kitaplarının neler olduğuna işaret etmektedir. Bazı kitapların Osmanlı Devleti'nde medreselerde okutulmaları sebebiyle mütedâvil olduklarına dair bir kanaat bulunmakla birlikte uygulamadaki duruma dair bir çalışma henüz yapılmamıştır. Oysa fetvâ mecmualarının kaynakları üzerinde yaptığımız bu sınırlı araştırma da göstermiştir ki dönemin âlimlerinin kullandığı kaynaklar çeşitlilik arz etmekle birlikte, bazı kaynaklara net bir şekilde öncelik verilmektedir. Dört mecmuada mezkûr bölümlerde 1872 fetvânın kaynaklarına baktığımızda elde ettiğimiz sonuçlar şu şekildedir:

Fetâvâ-yı Ali Efendi'de 597 fetvânın nukûlünde 884 alıntı şeklinde kaynak gösterilmiş, bu referanslar 98 ayrı kitaptan yapılmıştır. *Fetâvâ-yı Feyziyye*'de 503 fetvânın nukûlünde 73 kitaptan 540 kaynak gösterilmiş iken, *Behcetü'l-fetâvâ*'da 472 fetvânın nukûlünde 65 kitaptan 379 kaynak gösterilmiştir. Son mecmua olan *Netîcetü'l-fetâvâ*'da yer alan 300 fetvânın nukûlünde ise 72 kitaptan 463 kez kaynak gösterilerek alıntı yapılmıştır.

61 *Netîcetü'l-fetâvâ*, s. 27.

62 *Netîcetü'l-fetâvâ*, s. 634-635.

En sık kullanılan kaynak olarak Kâdihân'ın üç mecmuada (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Fetâvâ-yı Feyziyye* ve *Netîcetü'l-fetâvâ*'da) ilk sırada, *Behcetü'l-fetâvâ*'da ise üçüncü sırada yer aldığını görmekteyiz.⁶³ *Behcetü'l-fetâvâ*'da *Bahru'r-râik* ve *Minahu'l-ğaffâr* ilk iki sıradadır. *Bezzâziyye*, *Dürer*, *Bahru'r-râik*, *Tatarhâniyye*, *Kuhistânî*, *Mültekâ*,⁶⁴ *Hulâsa*, *Hidâye*⁶⁵ gibi eserler de ilk sıralarda yer almaktadır. Ali Efendi mecmuasında yer alan 597 fetvâda *Kâdihân*'ın 142 kez kullanılmış olması dikkate değer bir durumdur. Aynı mecmua içinde bazı kitapların isimleri kimi kere tam, kimi kere de kısaltılmış olarak verilmektedir. Mesela *Minahu'l-ğaffâr*, *Minah* şeklinde, *Mültekâ'l-ebhur*, *Mültekâ* şeklinde yer alabilmektedir. Yine bir mecmuada, hatta tek bir fetvânın nakli içinde *Fetâvâ-yı Kâdihân*'ın hem *Kâdihân* hem de *Hâniye* şeklinde kullanıldığını görebilmekteyiz.

Bazı fetvâların kaynağında kitap ismi yerine Sadru's-şerîa, İbn Melek, İbn Hümam, Sinan Efendi, Kemal Paşa gibi isimler kullanılmaktadır. Aynı isimle başka kitapların da meşhur olduğu durumlarda her zaman değilse de çoğu kere müellifinin de belirtildiğini görmekteyiz. Mesela *Hâvî* için; *Hâvî li-İmam Buhârî*, *Hâvî'l-Kudsî* şeklinde, *Muhît* için de *Muhît-i Radavî* (*Muhît-i Serahsî*), *Muhît-i Burhânî* şeklinde açıklamalar kaynak adında yer almaktadır.

Şeyhülislam fetvâlarına hazırlanan nüküllerde kaynak olarak fıkıh kitaplarından başka Osmanlı öncesi âlimlerin fetvâ mecmuaları ve Osmanlı şeyhülislamlarının fetvâ mecmualarının da kullanıldığını görmekteyiz. Ebussuûd Efendi'den yapılan alıntılar yanında, Bâlzâde'nin *Mizânü'l-fetâvâ* adlı mecmuası⁶⁶, *Fetâvâ-yı Ankaravî*, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Fetâvâ-yı Sunullah*, *Behcetü'l-fetâvâ* da başka şeyhülislam fetvâlarına kaynaklık etmişlerdir. Ebussuûd'un görüşü ise genellikle diğer şeyhülislamların görüşünden önce yazılmıştır, bu da ona verilen müstesna yere işaret olarak algılanabilir. *Fetâvâ-yı Ankaravî* ise şeyhülislamların fetvâlarında belki de en çok kaynak olarak başvurulan fetvâ mecmuasıdır. Bunda mecmuanın soru cevaplardan değil de doğrudan Arapça olarak meselelerden müteşekkil olması da etkili olsa gerektir. Bazı fetvâ kitaplarında belli şeyhülislamların fetvâ mecmualarının

63 Bu mecmualarda yer alan tüm fetvâların kaynakları hakkında yapılacak bir çalışmada eserlerin kullanılma sıklığında bazı iniş çıkışlar olacağı muhakkaksa da, dört mecmuada en çok kullanılan eserlerde önemli bir değişiklik olmayacağı kanaatindeyiz.

64 Mezkûr dört fetvâ mecmuasının başta gelen kaynaklarından olan *Mültekâ*'nın Mustafa Uysal tarafından yapılan izahlı tercümesinde her konuyla ilgili olarak, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, *Netîcetü'l-fetâvâ* ve *Fetâvâ-yı İbn-i Nüceym*'den fetvâlar nakledilmiştir. Bu durum kitapların birbirlerinin anlam dünyalarını yüzyıllar içinde dönüşümlü olarak beslediklerine güzel bir örnektir.

65 *Hidâye*, diğer mecmualardaki yoğun kullanıma rağmen, *Behcetü'l-fetâvâ*'daki mezkûr bölümlerde sadece bir kere kaynak olarak kullanılmıştır.

66 Mustafa b. Bâlf b. Süleyman el-İstanbûlî eserinin mukaddimesinde kadılık ve naiblik yaparken sahîh, esah, mâ bihî yûftâ (kendisiyle fetvâ verilen görüş), muhtâr (muhalif görüşlerden tercih edilen) ve mâ aleyhi'l-fetvâyî (fetvânın dayandırıldığı görüşü) naklettik ki böylece Allah'tan korkanlar için amellerinde bir mizan olsun demektir. Kitabın ismi de zaten nüshanın ilk varlığında *Mizânü'l-fetâvâ yû'rafü bihî el-müftâ bih* olarak kaydedilmiştir. Mukaddimeden sonra Bâlzâde, mefhûmu'l-muhâlifin tarifi ve mefhûmü's-sıfa, mefhûmü'ş-şart gibi çeşitleri hakkındaki görüşleri iki varak boyunca ele almaktadır. Kitap ve fasıllar şeklinde tertip edilen eser soru-cevap şeklinde değil de meselelerin hükmünü izah eder şekilde kaleme alınmıştır. (Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 000675, [y.y., t.y.] 700 vr; Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 000944, 96-108 vr.)

öne çıktığını da söylemek mümkündür. Mesela *Netîcetü'l-fetâvâ*'da, Bâlîzâde'nin *Mîzânü'l-fetâvâ* ya da *Mecmua-i Balizâde* diye isimlendirilen fetvâ mecmuasına sık sık başvurulmaktadır. *Fetâvâ-yı Feyziyye*'de yer alan "*Üsküdar'da vâki bir vakf-ı kadîmin vaktiye-i ma'mûlün bihâsında vakfın tevliyet ve gâllesine neslen ba'de neslin evlâdım ve evlâd-ı evlâdım mutasarrif olalar diyû tasrîh olunub lâkin neslen ba'de neslin batnen ba'de batnîn manasına müte'âref olmak üzere vâkıfın evlâdı seksen-doksan seneden berü vakf-ı mezbûrun tevliyet ve gâllesine batnen ba'de batnîn mutasarrif olagelmîşler iken hâlen vâkıfın batn-i sâniide evlâdından Zeyd, batn-ı evvelde mevcut olan Amr'a hîn-i vakıfda neslen ba'de neslin batnen ba'de batnîn manasına Üsküdar'da müte'âref olduğunu isbat eyle ve illâ ben dahi tevliyet ve gâllede sana müşârik olurum demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.*" şeklindeki fetvânın nukûlünde mürettip Mehmed Refik Efendi, "neslen ba'de neslin" tabirinin "batnen ba'de batnîn" manasına gelişle ilgili olarak Ebussuûd Efendi'nin görüşünü söyledikten sonra, Ali Efendi'nin *Fetâvâ*'sında da hükmün bu şekilde olduğuna işaret etmekte, bilâhère *Enfe'u'l-vesâil*'den vâkıfın sözlerinin delâleti hakkında nakilde bulunmaktadır.⁶⁷ *Fetâvâ-yı Ankaravî* de de vakfeden kişinin memleketinde örfen *batn* ve *nesil* kelimeleri arasında bir fark yok ise *neslen ba'de neslin* ifadesi *batnen ba'de batnîn* manasına gelir denmektedir.⁶⁸

Fetvâların kaynakları Arapça olarak verildiği halde bunların istisnaları da bulunmaktadır. Mesela *Netîcetü'l-fetâvâ*'da yer alan "*Bir vakıf hususunda tesâmu' ile şehâdet*⁶⁹ *makbûle olur mu? el-Cevâb: Asl-ı vakıfda olur.*" şeklindeki fetvânın kaynağı olarak Ebussuûd Efendi'den Türkçe olarak "Ammâ mutasarrıfı olan sebeb-i milk-i meşrû'a mütemessiken tasarruf ederse ol şehâdetle vakfa hükm olunmaz" ibaresi aktarıldıktan sonra Şeyhülislam Ankaravî Mehmed Efendi'den gene Türkçe olarak bu ibarenin ne anlama geldiği oldukça uzun bir şekilde açıklanmaktadır.⁷⁰ Kaynak olarak genelde *Fetâvâ-yı Ankaravî* ifadesi kullanılırken, burada "Ketebehû el-mevlâ'l-merhûm Şeyhülislam Ankaravî Mehmed Efendi" ibaresi yer almaktadır. Aynı sorunun *Fetâvâ-yı Feyziyye*'de yer alan daha tafsilatlı bir versiyonunun cevabında da yine Ebussuud Efendi ve Ankaravî'nin görüşlerine başvurulduğunu görmekteyiz.⁷¹

67 *Fetâvâ-yı Feyziyye*, s. 189.

68 *Fetâvâ-yı Ankaravî*, Ankaravî Mehmed Efendi, I, 218, (metin ve hâmiş).

69 Tesâmu' ile şehâdet, bir kimsenin başka insanlardan işittiği bir olay hakkında mahkemede şahitlikte bulunmasıdır. Bk. Bilmen, Ömer Nasuhi, a.g.e., VIII, 119.

70 *Netîcetü'l-fetâvâ*, s. 316-317.

71 *Fetâvâ-yı Feyziyye* s. 304'te yer alan fetvâ; "*Zeyd sıhhatinde yedinde olan akârı mülkü olmak üzere Amr'a semen-i ma'lûma bey' ve teslim edüb kâdi bey'in sıhhatine hüccet verdikten sonra, Zeyd fevt olub Zeyd'in oğlu Bekir, Zeyd akâr-ı mezbûru bey' etmezden evvel vakf-ı lâzım ile vakıf etmişdi diyû re'y-i hâkimle Amr'dan dava ve Amr inkâr etdikde Bekr'in müddeâsına Beşir ve Hâlid tesâmu'la şehâdet eyleseler, akâr-ı mezbûr şehâdet-i mezkûre ile Amr'ın yedinden nez' olunur mu? el-Cevâb: Olunmaz. Tescile şehâdet gerekdir, tescil şehâdetle (tesâmu'la) sâbit olmaz.*" şeklindedir. Diyâr-ı Rûm'da şeyhülislâmların bu şekilde fetvâ verdiklerini belirten mürettip, bu konuda imamların kitaplarında sarîh bir nakil bulamadığını, bilakis onların işitme yoluyla şahitliği, vakfın kendisi hakkında geçerli gördüklerini belirterek, merhûm Şeyhülislam Ankaravî Mehmed Efendi'nin de bazı telifâtında mana olarak bu şekilde görüş beyan ettiğini ifade ederek alıntıda bulunmuştur.

Netîcetü'l-fetâvâ'da yer alan "Üzerine hac farz olan Zeyd hacca mı gitmek efdaldır yoksa gazaya mı gitmek efdaldır? el-Cevâb: Hacca gitmek efdaldır." şeklindeki fetvânın nakli olarak Sunullah Efendi'den Arapça; (Hac farz-ı aynıdır, cihad farz-ı kifâyedir. Farz-ı ayn da farz-ı kifâyeye tercih edilir.) (*Sunullah Efendi Mecmuası*'ndan) nakli bulunmaktadır.⁷²

Bazı fetvâların naklinde, muteber bir fıkıh kitabından veya Osmanlı öncesi fetvâ kitaplarından kaynak gösterildikten sonra, diğer Osmanlı şeyhülislamlarının fetvâ mecmualarına atıf yapıldığını görmekteyiz. Bu türden atıflar verilen cevabın Osmanlı hukuk geleneğinin pratiğine uygunluğunu göstermeye matuf olmalıdır. *Fetâvâ-yı Feyziyye*'de yer alan "Zeyd-i vâkıf vakfının galesinden mesârif-i mu'ayyenesinden ziyâdesini 'utekâ ve atîkâtına şart edüb lâkin bu vakıfda mesârif-i mu'ayyeneden ziyâde nesne olmasa vâkıfın 'utekâ ve atîkâtı vakf-ı mezbûrun galesinden nesne almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar." şeklindeki fetvânın naklinde mürettip Mehmed Refik Efendi bu cevabın dayandığı kaideyi söyledikten sonra kaynak olarak sadece "*Fetâvâ-yı Atâullah Efendi*'nin vakıf bölümünde de cevap böyledir." demektedir.⁷³ Bazı fetvâların nakillerinde ise fetvâ mecmuası ismi yerine; "Merhûm Şeyhülislam Yahya Efendi de böyle fetvâ verdi"⁷⁴ benzeri ifadeler yer almaktadır.

Fetvâların kaynağı olarak yine başka bir fetvâ mecmuasının kullanılmış olması sebebiyle, soru-cevap formuyla fetvânın nakilde yer alabildiğini de görmekteyiz. Mesela *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'nin evliyâ ve ekfâ babında yer alan fetvâ ve naklinde yer alan; "Hind-i sağırenin veliyy-i akrebi olan li-ebeveyn ammi Zeyd sağıreyi küfüvvü olan sağır oğlu Amr'a mihr-i misliyle tezvîc eylese, Hind'in âhar li-ebeveyn ammi Bekr, benim iznim bulunmadı diyû akd-i mezbûru feshâ kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." şeklindeki fetvânın dayanağı olarak Hayreddin Efendi'den Arapça "Kuvvet ve derece bakımından eşit dört amca oğlu olan yetim kızı, amca oğullarından birisi mehr-i misliyle ve şahitlerin hazuruyla nikahlasa, bu nikah geçerli olup diğerlerinin nikah akdini reddetme hakkı ortadan kalkar mı diye soruldu. Diğerlerinin reddetme hakkı yoktur, bu mesele kuvvet ve derece bakımından müsâvî velilerin birden fazla olmasına girer diye cevap verildi." fetvâsı bulunmaktadır.⁷⁵

Hulâsaten Osmanlı dönemi şeyhülislam fetvâ mecmuaları hem içerikleri, hem de nukûlleri açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Fıkıh kitaplarındaki gibi konularına göre tasnif edilen fetvâlar fıkıhın teorisinin pratiğe tatbiki, geleneğin ihtiva ettiği farklı görüşlerden hangilerinin itibara alınacağı gibi hususlarda rehber niteliğindedirler. Bu fetvâ mecmuaları nukûllerini hazırlayanların ilmî birikimleri ve vazifeleri dikkate alındığında da, hem dönemlerinin müftü ve kadıları, hem de yüzyıllar sonra bu literatürün künhüne vâkıf olmaya çalışan bizler için, Osmanlı fıkıh âlimleri nazarında muteber kabul edilen kaynakların bilgisine ulaşma imkanını da sağlamaktadır.

72 *Netîcetü'l-fetâvâ*, s. 32.

73 *Fetâvâ-yı Feyziyye*, s. 192.

74 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, s. 404-405.

75 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, s. 42. Aynı fetvâ mecmuasında Hayreddin Efendi'nin başka fetvâları da müteaddit defa kaynak olarak kullanılmıştır.

Özet: Osmanlı döneminde şeyhülislamların vermiş oldukları fetvâlar genellikle fetvâ emînleri ve müsevvidler tarafından derlenip bir araya getirilmiştir. Şeyhülislamların fetvâlarına kaynak göstermek zorunda olmamaları sebebiyle fetvâların aslında olmayan deliller, fıkıh ve fetvâ kitaplarından ibareleri aynen muhafaza edilerek, yine başkaları tarafından fetvâların hizalarına, sayfa kenarlarına kaydedilmiştir. Bu çalışmayı yapanlar da çoğu kere, fetvânın hazırlanışında katkıları büyük olan fetvâ emînleri olmuştur. Bu literatürde bir fetvâ mecmuasına nukûl çıkarıldıktan sonra, fetvâların kaydedilmeyerek, sadece nukûlün yer aldığı eserlerin meydana getirildiği de görülmektedir. Makalemizde öncelikle Fetvâhâne tarafından müteber kabul edilen dört fetvâ mecmuası (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, *Behcetü'l-fetâvâ* ve *Neticetü'l-fetâvâ*) üzerinden nukûllü fetvâ mecmualarının oluşum süreci ve nukûllerinin özellikleri hakkında bilgiler vereceğiz. Bilahare aileyle ilgili konular bazında bu eserlerin nukûlünde en sık kullanılan kaynaklardan hareketle, bu dönemde fıkıh alanında müteber kabul edilen eserlerin neler olduğuna işaret edeceğiz.